

УДК [373.5-055.2 : 069.9] (477-25) «18/19»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.314>

Глона Жовта, Антоніна Кізлова*

ПЕРШИЙ ДОСВІД УЧАСТІ ЖІНОЧИХ СЕРЕДНІХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ КИЄВА У ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ І ВСЕСВІТНІХ ВИСТАВКАХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація: Дослідження присвячене аналізу долучення київських жіночих закладів середньої освіти до участі у всеросійських і міжнародних виставках кінця ХІХ – початку ХХ ст. На основі вивчення досвіду участі у Всеросійській художньо-промисловій виставці 1896 р. в Нижньому Новгороді та Всесвітній виставці 1900 р. в Парижі простежено еволюцію презентаційної діяльності закладів від загальнодержавного до міжнародного рівня. Встановлено високий рівень умінь вихованок через представлені роботи з живопису та рукоділля, що засвідчило високий рівень відповідальності вчителів київських жіночих шкіл під час підготовки до виставок, та опосередковано – достатньо високу ефективність діяльності цих закладів загалом.

Ключові слова: система освіти, Київ, самопрезентація, заклад освіти, трансформація, відомство, міністерство

Постановка проблеми. У ХІХ – на початку ХХ ст. самопрезентація жіночих шкіл Російської імперії була багатозначною, зокрема проявлялась і в формі участі у публічних заходах, зокрема виставках. Перша офіційна виставка відбулася в Одесі 1820 р.¹ Показ фабричних товарів на державному рівні бере початок із 1829 р., коли було організовано Першу всеросійську промислову виставку в Санкт-Петербурзі. Пізніше подібні заходи проходили й у інших містах країни².

З часом виставки еволюціонували від суто промислових показів до універсальних експозицій, що охоплювали досягнення в техніці, науці, культурі, освіті й охороні здоров'я. Вони поєднували комерційний, виробничий, політичний, соціальний, культурницький та естетичний виміри, маючи також важливе значення у регіональному й імперському контексті, виконували роль індикатора розвитку ринкових відносин, створювали простір для демонстрації регіональних досягнень. Через систему нагород вони стимулювали конкуренцію між виробниками. Важливою особливістю виставок була їх організація через співпрацю державної влади, місцевого самоврядування, підприємців, наукових і технічних

---

* Жовта Глона Іванівна – доктор філософії з історії, викладач кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6620-8272>; e-mail: kovtach8316@gmail.com

Кізлова Антоніна Анатоліївна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>; e-mail: ant_kiz@ukr.net

¹ Северин В. Генеза виставкової діяльності в Україні // Новий Колегіум. 2018. № 3. С. 38-42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NovKol_2018_3_9

² Кореванова С.А. Выставочная деятельность в России в XIX веке: автореф. дис... к. ист. н.: 07.00.02. Екатеринбург, 2005. С. 3.

товариств та інших громадських організацій. Отже, виставки стали важливим соціально-економічним феноменом, що, з одного боку, віддзеркалював, а з другого – прискорював модернізацію в державі³.

Серед іншого виставки стимулювали трансформацію системи освіти, позаяк допомагали обмінюватися передовими досвідом та й методиками. При цьому для жіночих шкіл імперії першою спробою продемонструвати свою практичну діяльність була участь у Всесвітній виставці 1893 р. в Чикаго. Цей захід був загальнодоступним, адже місця для експонатів надавалися безкоштовно. Міністерство фінансів Російської імперії взяло на себе всі витрати на організацію Російського відділу. Було включено безкоштовне перевезення творів від Санкт-Петербурга й назад, а також їх страхування. Для транспортування експонатів на російських шляхах було введено пільгові тарифи⁴. Отже, держава створила всі умови для успішної участі охочих.

Участь київських жіночих закладів освіти (гімназій та Інституту шляхетних дівчат) у всеросійських і міжнародних виставках кінця XIX – початку XX ст. важливо розглянути як складову їхньої презентаційної діяльності та демонстрації освітнього потенціалу. Особливої актуальності набуває вивчення підготовки, організації та результатів участі київських жіночих шкіл у Всеросійській художньо-промисловій виставці 1896 р. в Нижньому Новгороді та Всесвітній виставці 1900 р. в Парижі, що дає змогу простежити еволюцію їхньої презентаційної діяльності від загальнодержавного до міжнародного рівня та їх інтеграцію у тогочасний виставковий рух як важливу складову суспільного та культурного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дисертації О.В. Аніщенко виставки згадуються лише побіжно, в контексті жіночої професійної, а не загальної середньої освіти. Конкретно про виставки зазначено, що відповідні жіночі заклади брали активну участь у міжнародних виставках, а також іноземних закладів жіночої освіти – у виставковій діяльності, організованій на території України. У рекомендаціях наголошується, що слід відновити виставкову діяльність із залученням державних структур і громадськості⁵. І.І. Жовта згадала про те, які експонати надавав Київський інститут шляхетних дівчат на Всеросійську виставку 1896 р., навела зображення інтер'єру павільйону Відомства закладів імператриці Марії⁶ у контексті дослідження ролі колективу закладу в організації повсякдення вихованок.

Мета дослідження: охарактеризувати перший досвід участі київських жіночих закладів середньої освіти у всеросійських і всесвітніх виставках з погляду особливостей їхньої підготовки до названих заходів та результатів такої презентаційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Київські жіночі школи не були учасниками Всесвітньої виставки в Чикаго. Першою спробою їх експозиційної діяльності стала остання Всеросійська художньо-промислова виставка XIX ст. Вона відбувалась у Нижньому Новгороді 1896 р., з 28 травня (9 червня за новим стилем) по 1 (13) жовтня. Її характерною особливістю було те,

---

³ Донік О.М. Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2016. Вип. XXV. С. 50-69.

⁴ Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва). Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 1, 4зв., 5.

⁵ Аніщенко О.В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис... к. пед. н.: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Київ, 2000. 23 с.

⁶ Жовта І.І. Колектив Київського інституту шляхетних дівчат в організації повсякдення вихованок (XIX – перші десятиліття XX ст.): дис... доктора філософії: 032 – Історія та археологія. Київ, 2023. С. 94-95; Додаток В, Рис. 22-23.

що на ній уперше виставлялися предмети мистецтва, які в деяких випадках займали цілі павільйони. Нижньгородська виставка також увійшла в історію тим, що була однією з найбільших за масштабом. Вона займала 77 квадратних десятин або понад 80 га та перевищувала загальну площу Паризької всесвітньої виставки 1889 р.⁷ Ініціатива провести Нижньгородську художньо-промислову виставку належала уряду, а саме міністру фінансів С.Ю. Вітте. За його рішенням комісаром виставки було призначено агента Міністерства фінансів у Берліні В.І. Тімірязєва. За словами С.Ю. Вітте, він мав досвід в організації подібних заходів. Також було створено Комісію з керівництва виставкою при Міністерстві фінансів і Нижньгородський комітет під керівництвом губернатора міста М.М. Баранова⁸.

Для влаштування експозиції С.Ю. Вітте запросив усі інституції та міністерства імперії, зокрема Відомство закладів імператриці Марії. Ця добродійна й освітня установа мала незначний досвід участі у подібних заходах. Лише її окремі заклади показувати свої надбання на окремих виставках, але це «аж ніяк не ознайомлювало відвідувачів ні з загальним характером діяльності всього Відомства та його досягненнями, ані зі станом його навчально-виховних та благодійних закладів»⁹. При цій установі було створено спеціальну комісію для влаштування відділу в Нижньгородській експозиції під керівництвом Д.В. Князева. Саме вона сприяла залученню всіх охочих організацій цієї інституції до участі у Нижньгородській художньо-промисловій виставці. Зокрема, це стосувалося двох київських жіночих гімназій – Києво-Фундуклеївської та Києво-Подільської¹⁰.

Підготовка у Відомстві закладів імператриці Марії до участі в Нижньгородській художньо-промисловій виставці розпочалася ще з 1894 р. З березня того самого року було направлено повідомлення про експозицію до місцевих керівників цієї установи. Пізніше було розроблено «Короткий посібник для закладів Відомства Імператриці Марії, що беруть участь в облаштуванні Відділу Відомства на Всеросійській виставці у Нижньому Новгороді в 1896 р.» («Краткое руководство для заведений Ведомства Императрицы Марии, участвующих в устройстве Отдела Ведомства на Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде в 1896 г.»). Там уточнювались основні моменти щодо організації експозиції.

Зокрема, для ознайомлення відвідувачів виставки з закладами Імператриці Марії було бажано скласти та видати брошури. В них мали бути найголовніші відомості про історичний розвиток і сучасний склад, коло діяльності відомства та його установ. Окрім того, на думку керівництва Відомства закладів імператриці Марії, було «корисним» зробити картограми зі статистичними даними кількості та розподілу закладів, чисельності їх вихованців. Також пропонувалося зібрати найповнішу колекцію фотографій, моделей, зразків та інших предметів, які б віддзеркалювали і зовнішній вигляд, і внутрішнє життя осередків згаданого Відомства. Для цього закладам потрібно було надати: 1) друковані чи рукописні повідомлення за останній чи за декілька років про кількість осіб, які перебували під опікою, на вихованні чи лікуванні в установах цього відомства; 2) плани закладів; 3) зразки навчальних предметів і речі, які належать установам, їхні програми тощо¹¹.

---

⁷ Всероссийская выставка 1896 г. в Нижнем Новгороде. Путеводитель. Город. Ярмарка. Выставка. Санкт-Петербург, 1896. С. 120.

⁸ *Vitte С.Ю.* Воспоминания. Царствование Николая Второго. Ленинград, 1924. Т. 1. С. 62.

⁹ Держархів м. Києва. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 25.

¹⁰ *Ibid.* Арк. 20.

¹¹ *Ibid.* Арк. 27-27зв.

Як уже зазначалося, з жіночих шкіл м. Києва виявили бажання взяти участь у Нижньгородській художньо-промисловій виставці Києво-Фундуклеївська та Києво-Подольська гімназії. Цим жіночим школам комісія під керівництвом Д.В. Князева надіслала інструкцію від 22 жовтня 1895 р. для підготовки до влаштування добровичного відділу на експозиції. Вона просила їй надати відомості про орієнтовні терміни завершення підготовки предметів для виставки та їх докладний опис, включаючи розміри – довжину, ширину та висоту кожного експонату. Особливу увагу було приділено тому, які з предметів через особливості матеріалу потребуватимуть спеціального накриття чи розміщення під вітриною. Також слід було вказати загальну площу, яку займатимуть експонати. Окремо порушувалося питання про потребу закладу в спеціальних вітринах для окремих предметів, їхні розміри та тип. Насамкінець комісія цікавилася тим, чи буде надано фотографії, якими в разі чого будуть їхня кількість і розміри. Окрім цього, слід було надіслати інформацію про історію закладу із зазначенням його капіталу, нерухомості, коштів на утримання, кількості вихованців, способу навчання дітей ремеслам, ручній праці чи іншим технічним виробництвам, а також способу збуту творів та їх розмірів¹².

Після отримання листів Києво-Фундуклеївська та Києво-Подольська жіночі школи почали виконувати основні приписи комісії. Спочатку директор обох гімназій, Д.А. Саницький, доручив підготувати вчителям рукоділля та малювання програми навчальних предметів для виставки. Це робили такі педагоги як В.А. Менк, С.Д. Гавриленко, Н.П. Риндіна й інші. Їхні програми важливі тим, що вони не лише віддзеркалюють заняття дівчат на уроках, а й показують їхній рівень підготовки та потенціал. З кожним навчальним класом роботи вихованок ускладнювалися. Це свідчить про вдосконалення та відточування їхньої майстерності або в деяких випадках і про зворотні та негативні тенденції.

Програма з малювання у Києво-Фундуклеївській гімназії за 1893/1894 навчальний рік включала в другому класі вивчення гіпсових орнаментів, а у третьому – гіпсових орнаментів простих форм. У четвертому класі – ознайомлення з основними законами перспективи та малювання з натури (гіпс, а також прості геометричні форми). На наступному році – п'ятому, в першому відділенні вивчали стінні таблиці. Однак у другому – зображення криволінійних фігур за системою І.А. Гальїбека¹³. У Києво-Подільській жіночій гімназії з курсу малювання в першому класі було пройдено відтворення олівцем на гіпсі голови та погруддя й інколи олійною фарбою по дерев'яних дошках чи полотну. В другому – зображення на тому самому матеріалі обличчя людини й тварин. На третьому році малювали з гіпсових зліпків частини людського обличчя й тіла, а на четвертому додавалося вивчення простих і складних орнаментів. У п'ятому класі учениці малювали групи геометричних тіл.

Спочатку дівчата відтворювали з великих зображень, які намалювала вчителька. Пізніше найуспішніші учениці самі складали на столі групи геометричних дерев'яних фігур і копіювали їх. У шостому класі учениці відтворювали конструкції геометричних тіл із дротових моделей. Однак, з другої половини року їх відтворювали уже з дерев'яних зразків. На сьомому році навчання всі учениці малювали зірки по клітинках з дошки, на

---

¹² Ibid. Арк. 45-45зв.

¹³ Ibid. Арк. 14.

якій учителька зображала їх крейдою. З другого семестру найуспішніші учениці відтворювали геометричні лінії (від найпростіших до чотирикутників) з дротяних моделей, поставлених на штатив¹⁴.

Окрім програм із малювання, створювалися програми з курсу рукоділля в обох гімназіях. Навчали цьому предмету за підручниками Є. Россель – директорки берлінського освітнього закладу для підготовки вчителів рукоділля, і М. Ліндеман – очільниці школи рукоділля Товариства поширення практичних знань між освіченими жінками Москви. На відміну від інших, ці дві авторки використовували методику, що сприяла розвитку мислення у дівчат. Це відзначали вчителі гімназій¹⁵. Основу програми з рукоділля першого класу становили крій і пошиття жіночого простого плаття, вишивання гладдю шовком і папером, а також філе та вишивка на тюлі. На другому році курс ускладнювався. Дівчатам потрібно було освоїти креслення викрійок білизни в зошитах і на папері, а потім її пошиття. У вишивці вихованки виконували вправи з розмічуванням кольоровим і білим папером, а в стилі філе створювали серветки. На третьому році навчання додавалося в'язання на спицях. Учениці створювали дитячі чобітки, рукавички тощо. У шитті вихованки приступали до роботи на машинках і продовжували вправи у вишиванні гладдю та філе. У четвертому класі дівчата вивчали в'язання узорів спицями та виконання серветок, мережива гачком. У шитті вони виконували прості й складні шви на полотні, мережки. На наступних роках вихованки гімназій приступали до створення панчіх. З кожним класом завдання з шиття та в'язання ускладнювалися¹⁶.

На основі програм учителі складали приблизні списки робіт, які могли бути надіслані на виставку. З кожними новими варіантами додавалося все більше предметів і творів мистецтва. Для прикладу можна розглянути найперші списки з предмету малювання. Спочатку, була пропозиція від Києво-Фундуклеївської гімназії надіслати такі роботи: твори олівцем із таблицями геометричних форм у системному порядку; креслення на основі законів перспективи; картини з гіпсових зразків із простим і складним орнаментом; малюнки частин людського тіла та малюнки пером, тушшю, олійними й акварельними фарбами з орнаментом квітів, різних рослин і пейзажів. Усі експонати надавалися без розмірів та їх кількості¹⁷. Від Києво-Подільської жіночої гімназії на виставку пропонували надіслати такі об'єкти: з системного курсу – зірки по клітинках, відтушовані геометричні тіла, орнамент простих і складних форм і частини людського тіла з гіпсу; з непрограмних робіт – ландшафт олійними фарбами, екран (розписаний олією по атласу), шість десертних тарілок, дерев'яний ліхтар (скло, розмальоване лаковою фарбою), два стінних мішка для паперу і газет (перший створений із трьох матових частин скла, з'єднаних стрічками, а другий – з оксамиту), альбом-ширма для фотографій, складний дерев'яний пюпітр та акварельні малюнки¹⁸.

Після того, як було складено приблизні описи предметів, розробили схему їх розміщення на експозиції 1896 р. (рис. 1), керівництво обох гімназій почало готувати

---

¹⁴ Ibid. Арк. 64.

¹⁵ Ibid. Арк. 54зв.

¹⁶ Ibid. Арк. 54.

¹⁷ Ibid. Арк. 17.

¹⁸ Ibid. Арк. 12-13.

предмети до відправки на Нижньогородську виставку за «Правилами про порядок доставлення витворів на Всеросійську Промислову й Художню виставку 1896 року в Нижньому Новгороді»¹⁹.

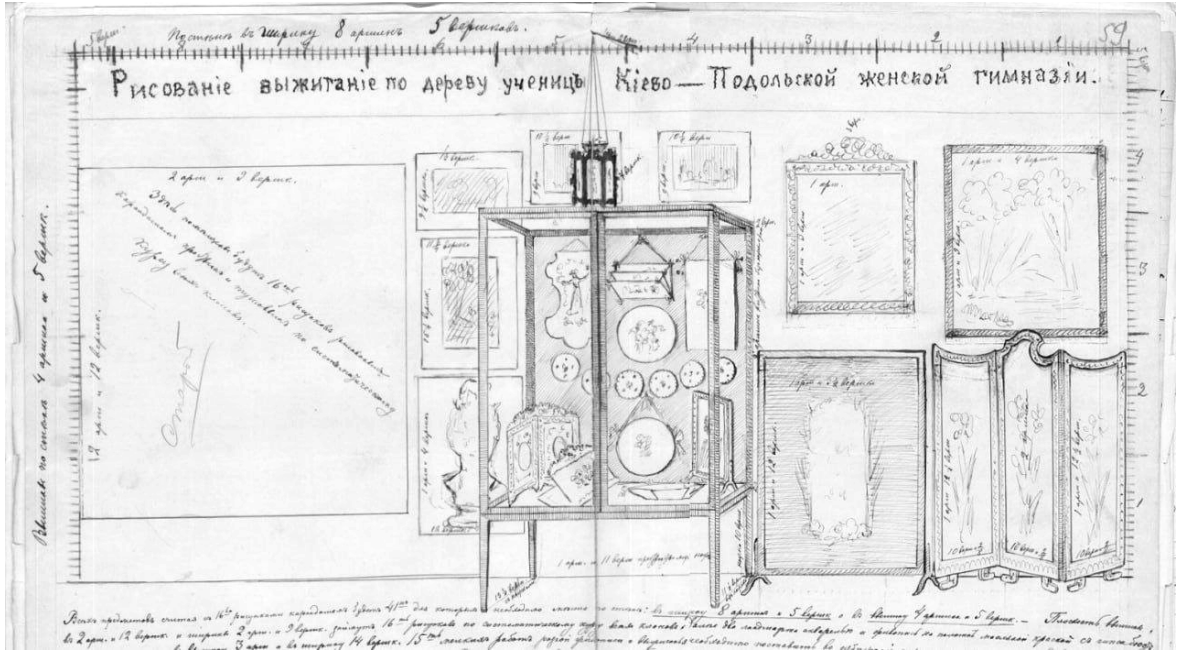

Рис. 1. План-схема розміщення експонатів Кієво-Фундуклеївської та Кієво-Подільської жіночих гімназій на Всеросійській художньо-промисловій виставці у Нижньому Новгороді. 1896 р.
(Джерело: Держархів м. Києва. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 59)

Обидві гімназії отримали від комісії Відомства закладів імператриці Марії з організації цього заходу ще 10 екземплярів описів предметів, 8 екземплярів фактур і 15 примірників ярликів (із зображенням російського герба й прапора, які мали наклеюватися на ящики експонатів). Відправка творів розпочиналася з 10 березня 1896 р.²⁰

Кієво-Фундуклеївська гімназія підготувала широкий перелік експонатів (таблиця 1).

Таблиця 1. Експонати Кієво-Фундуклеївської гімназії для виставки 1896 р.

В описі, який створили у гімназії ²¹ .	В каталозі виставки ²²
3 живопису	
Скляна шафа (30×25×58 см)	Скляна шафка з живописом

¹⁹ Ibid. Арк. 23.

²⁰ Ibid. Арк. 37.

²¹ Ibid. Арк. 60зв., 61.

²² Подробный указатель по отделам Всероссийской промышленной и художественной выставки 1896 г. в Нижнем Новгороде. Подотдел благотворительных учреждений. Москва, 1896. С. 14.

☞ Старожитності Лукомор'я ☜
2025 – № 1 (28)

Одна ширма (42×20 см)	
Дві кришки столика (у діаметрі 42 см)	Дві кришки столика з живописом
Три дерев'яні тарелі	Три дерев'яні тарелі з живописом
Два шовкові віяла (82×50 см)	Два шовкових віяла
Дві скляні шкатулки (22×20 см)	Дві скляні шкатулки
Один екран (130×100 см)	Екран
	Рисунки
3 рукоділля	
Зразки шиття (300 см ²), в'язання й вишивання (400 см ²)	Зразки шиття, в'язання й вишивки
Серветка в тамбур (400 см ²)	Серветка в тамбур
Мереживо (400 см ²)	Мереживо
Рушники: звичайні (800 см ²) та вишиті хрестиком (800 см ²) і гладдю (900 см ²)	Рушник, шитий мережкою
Хустка (зроблена мережкою, 1600 см ²)	Хустка, шита мережкою
Жіноча сорочка (1600 см ²)	Жіноча сорочка
Спідниця, нічна кофтина, нижня білизна (кожен виріб по 1600 см ²)	Спідниця, нічна кофта і ліф
Сумка макраме (100 см ²)	Сумка макраме
Накидка (1600 см ²)	Тюлева накидка-хусточка
В'язане плаття на ляльку	В'язане плаття на ляльку
Просте жіноче плаття	Жіноче плаття,
Смуга російською гладдю (200 см ²)	Смуга, вишита російською гладдю
Багато інших виробів	Смуга, шита шовком гладдю, серветка стебловим швом, шапочка, рукавички, кофта, серветка сугажна ручної роботи й машинної, серветка прострочена, квіти з паперу і тканини, смуга синеллю, бісером і шовком, серветка, прошивка та мережка філе, вимітка літер і цифр, панчохи, штопання, мережка до хусток.

Від Києво-Подільської гімназії з курсу малювання виставлялися зазначені предмети, які початково пропонували надіслати на виставку, також було відправлено на виставку предмети рукоділля (таблиця 2).

Таблиця 2. Експонати Києво-Подільської гімназії для виставки 1896 р.

В описі, який створили у гімназії ²³	В каталозі виставки ²⁴
3 рукоділля	
16 зразків робіт на картонних аркушах (284 см ²)	
Смуга для столу	Смужка для столу
6 маленьких серветок	6 серветок
Два рушники (35 см ²)	2 рушники
Накидка на подушку (71 см ²)	Накидка на подушку
Саше (53 см ²)	Саше
Пара панчіх, рукавиць, дитячих черевичків (35 см ²)	Пара панчіх, рукавичок і дитячих черевичків
Дитяча білизна (142 см ²)	Дитяча білизна
декілька викрійок із паперу, 2 зошити з викрійками й візерунками (35 см ²)	2 зошити з викрійками
Дитяче плаття на манекені (заввишки 71 см)	Дитяче плаття на манекені

Представляла інтереси обох гімназій і слідувала за експозиційним процесом на Всеросійській виставці 1896 р. вчителька живопису Софія Дмитрівна Гавриленко. Її було розміщено в Маріїнській гімназії Нижнього Новгорода. З 9 ранку до 10 вечора вона постійно перебувала на виставці, про що свідчила директорка зазначеного закладу²⁵. Після закінчення експозиції, С.Д. Гавриленко подала звіт про участь Києво-Фундуклеївської та Києво-Подільської гімназій у цьому заході. Вона вказала, які товари були продані, а які віддані на добročинність. Іншу групу предметів було повернуто до цих жіночих освітніх закладів²⁶. Про успішність виставки для обох гімназій свідчить не тільки те, що низку їхніх творів купили, але й запрошення їх на конкурс при Імператорській академії Мистецтв до Москви, а також на виставку в м. Києві 1897 р., яку організувала міська дума²⁷. Гімназії також отримали відзнаки за участь у виставці та право їх демонструвати. Так, Києво-Фундуклеївську гімназію було нагороджено дипломом 2 ступеня та золотою медаллю «за досить хороше виконання рукоділля», а Києво-Подільську – дипломом 1 ступеня і правом зображення державного герба Російської імперії «за чудово складену, в зразках, рукодільну програму й відмінно виконані зразки рукодільних робіт»²⁸.

²³ Держархів м. Києва. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 61зв.

²⁴ Подробный указатель по отделам Всероссийской промышленной и художественной выставки... С. 14.

²⁵ Держархів м. Києва. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 73.

²⁶ Ibid. Арк. 85-86.

²⁷ Ibid. Арк. 90, 94.

²⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 442. Оп. 624. Спр. 174. Арк. 53.

Ще одним київським навчальним осередком Відомства закладів імператриці Марії, що представляв досягнення на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді, був Інститут шляхетних дівчат, який був відзначений дипломом 2 ступеня та срібною медаллю «за хороше виконання зразків шиття»²⁹. Представлення робіт на виставці свідчить про застосування рукоділля як навички для показу творчих здібностей панянок³⁰. Також експонували картини, написані олійними фарбами, дві ширми, мальовані на полотні та на склі, картину на склі, дві тарелі, подушку, розмальовану по атласу, 12 рисунків тушшю, коньок вишитий, таку ж скатертину, зразки рукодільних робіт і зошити з письма; фотографії³¹.

У Нижньогородській експозиції також презентувала себе як осередок гімназія Міністерства народної освіти. Її підготовка до виставки розпочалася з січня 1895 р. Саме тоді до гімназії було надіслано через посередництво канцелярії Київського навчального округу інструкцію з МНО. Там зазначалися такі умови для участі у виставці. По-перше, від шкіл було бажаним отримання планів, фасадів і фотографії закладів, кімнат та інших приміщень, фото учнів як в урочний, так і в позакласний час. Також заохочувалася відправка звітів, брошур і книг, які стосувалися життя та діяльності навчальних осередків. Зразки та моделі класних меблів та іншого шкільного інвентарю могли бути виставлені в разі відхилення від установлених норм. МНО було зацікавлене отримати детальні та конкретні відомості про заходи щодо фізичного розвитку учнів, навчанню їх співам і музиці, а також ручній праці. По-друге, щоб зрозуміти хід навчального процесу в школах потрібно було надати зошити учнів з таких предметів як математика, російська, французька та німецька мови, письмо, малювання та рукоділля. Особливе значення надавалось останній дисципліні. МНО вказувало на надання серії зразків із рукоділля. На його погляд, саме так можна простежити результати діяльності в усіх класах. Також могли бути виставлені роботи учениць із ручної праці. Якщо у навчальних закладах існували особливі правила, то пропонувалося показати їх у вигляді діаграм. Там повинно було чітко означено скільки часу учень відводить на уроки, відпочинок, обід, сон і т.п. По-третє, зошити всіх типів і назв мали бути доставлені в управління Київського округу не пізніше, ніж 1 липня 1895 р.³² Пізніше ці правила були доповнені інструкціями з канцелярії Київського навчального округу (КНО). Зокрема, пропонувалося надіслати на виставку й інформацію про праці вчителів та очільників навчальних закладів з їх роком і місцем видання³³.

Київська гімназія Св. Ольги розпочала готувати теоретичний матеріал для виставки. Директор цієї школи Р. Орда звернувся з проханням до вчителів (М.І. Вишнівецького, В.С. Александровича, Ж.П. Соколова, М.М. Пантеліва, І.П. Матченко, С.І. Торського, Р.О. Волотнера, В.І. Щербини та Ж.М. Домбровського) надати інформацію про свою наукову діяльність. Як уже зазначалося, потрібно було подати в формі рапорту їхні праці, рік і місце видання. Це прохання виконали не всі вчителі. Адже у деяких не було подібного матеріалу³⁴.

---

²⁹ Ibidem.

³⁰ *Жоана І.І.* Колектив Київського інституту шляхетних дівчат в організації посвячення вихованок (XIX – перші десятиліття XX ст.): дис... доктора філософії: 032 – Історія та археологія. Київ, 2023. С. 94-95.

³¹ Подробный указатель по отделам Всероссийской промышленной и художественной выставки... С. 17.

³² Держархів м. Києва. Ф. 55. Оп. 2. Спр. 172. Арк. 12-12зв.

³³ Ibid. Арк. 13.

³⁴ Ibid. Арк. 1, 2.

На наступному кроці директор склав перелік праць його колег, що могли бути надіслані в Нижній Новгород. Зокрема, пропонувалося відправити такі праці В.І. Щербини (вчителя історії) як «Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы 1654-1775 г.» (1892), «О киевской старине» (1884, 1896, 1910), «Записки А.П. Рудиковского. Стихотворения Е.П. Рудиковского» (1892) та «Новые материалы для истории Руси Литовской та Московской в конце XVI и начале XVIII ст.» (1894)³⁵ і С.І. Торського (вчителя природничих наук) «Волк», «Ум животных», «Гессенская муха», «Где и как искать вредных насекомых», «Яблочная моль», «Боярошница», «Кольчатый шелкопряд», «О четырех вредных насекомых нашего края» й інші повідомлення автора, надруковані у «Вестнике садоводства и хмелеводства» та прочитаних у Товаристві природодослідників при Університеті Св. Володимира³⁶. Варто зазначити, що обоє вчителі гімназії були спеціалістами в своїх галузях і брали активну участь у науковій діяльності³⁷.

Наступним кроками став збір зошитів учениць усіх класів. Збереглися прізвища вихованок, що надали нотатники: К. Белашицька, Ю. Левицька, З. Фоміна, К. Аносова, Н. Запаревська, Н. Мордова, О. Саць, Ю. Киць, М. Нестеренко й ін.³⁸

У підсумку на Всеросійську художньо-промислову виставку від Київської гімназії Св. Ольги було відправлено 60 зошитів учениць з російської мови, літератури, письма і малювання; 5 креслень приміщень закладу, а саме фасад, план підвального, нижнього і верхнього поверхів, садиби та їх макет; 6 фотознімків зовнішнього вигляду будівлі школи, коридору, фізичного кабінету, класів ті актового залу; 6 звітів і рахунків освітнього осередку з 1878 по 1895 рр.; 8 звітів Товариства допомоги нужденним ученицям при закладі з 1887 по 1894 рр. і його статут; інформація про твори та статті викладачів; і наостанок – модель класної лавки³⁹. Важливими для розкриття презентаційної діяльності цього закладу є два останні предмети. Це звіти та статут Товариства допомоги нужденним ученицям і зразок навчального місця для сидіння. Перші, насамперед, показують діяльність і бажання гімназії допомоги підопічним, які неспроможні повністю оплатити навчання, а прагнуть до знань. Другий указує не стільки на якісь інноваційні рішення у розробці лави, скільки на піклування про здоров'я учениць під час уроків.

Невідомо, хто представляв інтереси окресленого закладу на Нижньгородській експозиції 1896 р. Однак керівництво гімназії дозволило ученицям під опікою трьох учителів відвідати цю експозицію. Зокрема, поїхало 15 дівчат із VII та VIII класів (Н. Щербина, А. Бондаровська, Т. Павловська, В. Мельникова, М. і Є. Єрмольєви, Н. Савіна, В. Леонтєва, Є. Сікорська, В. Меліхова, Л. Гебель, Н. Матрушина, Ю. Кош, Н. Даценко і Ю. Бердяєва) і перебували там з 4 (17) серпня по 1 (14) вересня 1896 р. Їх супроводжували: уже згаданий В.І. Щербина, вчителька А.Н. Берло і класна наглядачка М.М. Манікіна-Невструєва. Ученицям і педагогічному персоналу надавалося право безкоштовного проїзду до місця проведення експозиції⁴⁰.

---

³⁵ Ibid. Арк. 3.

³⁶ Ibid. Арк. 4-5.

³⁷ Ibid. Арк. 4-5, 9.

³⁸ Ibid. Арк. 22.

³⁹ Ibid. Арк. 21-21зв.

⁴⁰ Держархів м. Києва. Ф. 55. Оп. 2. Спр. 184. Арк. 6-6зв.

Всесвітня виставка 1900 р. відбувалась у Парижі з 15 (28) квітня по 12 (25) листопада і вважається однією з наймасштабніших (площа – 1,12 км²). Її підготовка розпочалася з 9 (22) листопада 1893 р., коли Президент Франції Саді Карно підписав декрет (за пропозицією Ж. Рош) щодо її влаштування. Всесвітня виставка організувалася під керівництвом міністра фінансів цієї країни. Відповідно до декрету Президента Франції, створювалася спеціальна комісія у складі головного комісара А. Пікара, секретаря – А. Шардона, директора експлуатації – Д. Бельвіля, його помічника А. Дєрвільє, та діловода Пікара – Леграна⁴¹. Ця структурна одиниця підготувала основний фундамент виставки: її розміщення в центрі Парижа, будівництво об'єктів (міст Олександра III, Великий і Малий палаци, велике колесо, глобус, мареорама, панно тощо) та організовані й інші заходи, що сприяли її успішному проведенню. Вагомою частиною Паризької виставки 1900 р. була велика розважальна програма, яка включала Олімпійські ігри та різні турніри. Загалом Всесвітню виставку в Парижі 1900 р. відвідали близько 48 млн. людей, взяли участь у ній понад 76 тис. осіб. Ця експозиція поповнила скарбницю Франції на 7 млн. франків, що стало великим капіталовкладенням у бюджет цієї країни⁴².

Російська імперія, як і більшість тогочасних великих держав, узяла участь у цій виставці та витратила 5 226 895 руб. на її влаштування. Уряд асигнував 2 226 895 руб., а установи та експоненти – 3 000 000 руб. За рішенням імператора створювалася комісія з підготовки російського відділу. Це структура призначила керівником цього сектору в Парижі директора департаменту торгівлі і мануфактур В.І. Ковалевського. Генеральним Комісаром російського відділу був призначений князь В.М. Тєнішев, головним архітектором – Р.Ф. Мельцер. Щоб зібрати якнайбільше експонатів, російський уряд затвердив низку пільг для охочих. Серед них – безкоштовне надання приміщень на виставці, сплата з держскарбниці пов'язаних із цим витрат, страхування експонатів під час перевезення, влаштування та оздоблення російського відділу⁴³.

Ці достатньо вигідні умови привернули увагу багатьох організацій у Російській імперії, зокрема Відомство закладів імператриці Марії. Під його опікою в Києві перебували три жіночі школи, проте лише керівництво Києво-Фундуклеївської та Києво-Подільської гімназій виявило бажання продемонструвати потенціал своїх осередків на світовому рівні. Ці заклади вже мали досвід у виставковій діяльності і діяли за напрацьованою схемою. Керував організаційним процесом директор обох жіночих шкіл – Д.А. Саницький. Незважаючи на прагнення та вміння педагогічного персоналу й вихованок гімназій, існували деякі труднощі у підготовці до цієї експозиції та недостатнє фінансове забезпечення. У зв'язку з цим, Відомство закладів імператриці Марії надіслало листа від 19 (22) березня 1899 р. із зауваженнями, які стосувались організаційних моментів. За рекомендаціями цієї структури двом гімназіям потрібно було відкоригувати детальну інформацію про уклад і програми закладів та замінити папки для малюнків і фотографій. Для покращення роботи Києво-Фундуклеївської та Києво-Подольської гімназій у цьому

---

⁴¹ Орлов М.А. Всемирная Парижская выставка 1900 года в иллюстрациях и описаниях. Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1900. С. 14, 221.

⁴² Ibid. С. 50, 60, 74, 222, 223.

⁴³ Овчинникова Н.П. Россия на Всемирной выставке 1900 года в Париже // Жилищное строительство. 1990. № 7. С. 27.

напрямі, Відомство закладів імператриці Марії надало 400 руб. з вимогою звіту про їх застосування⁴⁴. Це, безумовно, активізувало діяльність жіночих шкіл. Уже влітку було розроблено 5 лінійних і 2 площинних діаграми як додаток до історичних розвідок про становище Києво-Фундуклеївської та Києво-Подільської гімназій. У них було віддзеркалено бюджет закладів і рух персоналу⁴⁵.

Керівництво обох гімназій склало план презентації на Всесвітній виставці 1900 р. Перший пункт стосувався видатних подій в обох гімназіях. Серед них – візити до закладів важливих осіб краю та держави (єпископа Сергія і М.І. Драгомірова). Другий пункт стосувався всіх службовців цих жіночих гімназій. Зверталась увага на керівництво та на зміни в особовому складі цих навчальних осередків. Наступним пунктом була інформація про учениць: їх кількість, стан, віросповідання, вік тощо. Четвертим – господарство. Особлива увага зосереджувалася на коштах обох гімназій, на їхніх капіталах і платі учениць за освіту, на внесках почесних членів, на діяльності господарського комітету та на ремонті будівель або окремих частин навчальних приміщень. П'ятим пунктом була навчально-виховна частина. Описувалася педагогічна діяльність. Було вперше представлено доповідь про санітарний стан. Подавались дані про успішність учениць у відсотках, а також про кількість вступниць, випускниць і вибулих за різними обставинами вихованок. Показано навчальні дні та представлені відомості про заняття мистецтвом, про музично-літературно-танцювальні вечори та про прогулянки на Дніпрі⁴⁶. Останні, за даними М. Кальницького, організував почесний член Києво-Фундуклеївської гімназії та її меценат Д. Марголін⁴⁷. Останній пункт демонстрував нагороди обох жіночих шкіл.

Відбирав учнівські роботи директор окреслених гімназій за поданням учительки малювання Софії Гавриленко. Як уже зазначалося, вона брала активну участь у Всеросійській художньо-промисловій виставці у Нижньому Новгороді 1896 р. С. Гавриленко надала детальну програму свого курсу. Відповідно до її змісту: перший клас вивчав зображення людського тіла, обличчя, класичних масок і голови. На другому році дівчата вчилися основам малювання рослинних форм із гіпсових зразків, а на третьому – вже складних орнаментів. Четвертий клас ознайомлювався з базовими елементами перспективи. Також у програму входило малювання щільних геометричних тіл та інших предметів, зображуючи їхню тінь. Вивчали і властивості світла та тіней за гіпсовими простими формами. У п'ятому та шостому класі курс ускладнювався. Зображували криві лінії та плоский орнамент складних форм із таблиць на стіні. У сьомому класі дівчата застосовували їх навички з геометрії. Вони навчалися поділу ліній, їх співвідношенню, нахилу, а також зображенню кутів. Найуспішніші з учениць, окрім базового курсу, малювали аквареллю та займалися живописом⁴⁸.

Крім згаданої програми, С. Гавриленко склала списки творів мистецтва для Всесвітньої виставки 1900 р. У цих документах були роботи вихованок обох гімназій з наймолодших класів до найстарших. За підрахунками, лише малюнків від Києво-

---

⁴⁴ Держархів м. Києва. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2121. Арк. 59-59зв.

⁴⁵ Ibid. Арк. 95.

⁴⁶ Ibid. Арк. 98, 99-99зв.

⁴⁷ Кальницький М. Гимназии и гимназисты. Київ: Варто, 2014. С. 38.

⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2121. Арк. 108-108зв.

Подільської жіночої школи було 62. Серед них найбільше творів А. Борисенко (11 одиниць), В. Пашинської (8) та М. Щербинської (7). Від Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії було представлено менше робіт: лише 51 малюнок. Відзначилися такі учениці: І. Тимченко (8 творів), В. Новицька (5) і Т. Сметіна (5)⁴⁹.

В одному з каталогів виставки у Парижі згадок про роботи київських інститутів і гімназисток немає⁵⁰. В іншому принаймні названі самі київські жіночі заклади освіти, які брали у виставці участь⁵¹.

У підсумку на Всесвітню виставку 1900 р. до Парижа було відправлено матеріал про життя та функціонування обох навчальних осередків. Про його зміст ми вже зазначали. Окрім цього, від Києво-Подільської жіночої гімназії – 1) портрет імператора Миколи II (тиснення по шкірі) у плюшевій рамі в формі мольберта (142×53 см); 2) Килим «Російські дівчата плетуть вінки у день Св. Трійці» («подражаніє гобиленам (!)», 160×142 см); 3) занавіска (пастушки за Буше, «подражаніє гобиленам (!)», 160×142 см); 4) екран («випалювання по дереву»). Зображено весь роман О.С. Пушкіна «Євгеній Онєгін» у картинах художника Шарлеманя (у плюшевій рамі, на позолочених дерев'яних опорах, 106,5×71 см); 5) дерев'яна етажерка (випалена по дереву) з двома полицями, 89×35,5 см; 6) віконні занавіски з 4 частин (чотири пори року) в плюшевих рамах. Виконані тушшю по матовому склу, 44×27 см; 7) малюнки олівцем і аквареллю всіх класів у грецькому, візантійському, російському, романському та єгипетському стилях; 8) дві папки зі зразками письма та систематичний курс рукоділля⁵². Від Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії було надіслано предмети мистецтва (51 малюнок) і рукоділля. Серед останнього: 1) Серветки гладдю, філе й у тамбур по одній одиниці; 2) смугу для газет; 3) два зошити крою і три аркуші викрійок; 4) одне плаття; 5) фартух; 6) білизна машинного виробництва (сорочка, спідниця, светр, кальсони) та ручного (светр, спідниця, бюстгальтер); 7) хустина; і 12 аркушів картону⁵³.

Керівництво обох гімназій дозволило продати зазначені етажерку, занавіски та портрет імператора за ціною, яку встановлювала вчителька малювання. Заклади пропонували віддати килим, екран і деякі вироби з рукоділля на добродійність. Зразки класних занять керівництво обох гімназій просило повернути. Після завершення виставки 1900 р. у Парижі роботи вихованок обох жіночих шкіл були направлені до дитячих притулків. Про це імператриця Марія Федорівна повідомляла у листі від 30 травня 1902 р.⁵⁴

Спробою продемонструвати діяльність для Київської гімназії Св. Ольги стала підготовка до участі у Всесвітній виставці в Сен-Луї 1904 р. З січня того ж року до жіночої школи був надісланий лист від попечителя КНО. У цьому документі надавалася інструкція для організації підготовки до виставки. У загальних рисах вона нічим не відрізнялася від приписів МНО для Всеросійської художньо-промислової виставки 1896 р. у Нижньому Новгороді. Школам у цій інструкції пропонувалося детально розкрити їх навчально-

⁴⁹ Ibid. Арк. 104-105, 107-108.

⁵⁰ Каталог Русского отдела на Всемирной Парижской выставке 1900 г. Санкт-Петербург, [1900]. [4], 485 с.

⁵¹ Россия на Всемирной выставке в Париже в 1900 г. = Россия на Всемирной выставке в Париже в тысяча девятисотом году. Санкт-Петербург: И. Шустов. С. 43.

⁵² Держархів м. Києва. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 2121. Арк. 100-101.

⁵³ Ibid. Арк. 106, 107-108.

⁵⁴ Ibid. Арк. 116, 117, 118.

виховну діяльність та особливості їх функціонування⁵⁵. Однак не встигла Київська гімназія Св. Ольги завершити підготовку до цієї експозиції, як уже 19 лютого (3 березня) 1904 р. був надісланий такий лист від попечителя згаданого округу. В ньому йшлося про скасування Міністерством народної освіти участі Київського учбового округу та його закладів у Всесвітній виставці в Сен-Луї⁵⁶. Причина цього рішення не вказувалась. Отже, Київська гімназія Св. Ольги втратила можливість презентувати свій заклад на світовому рівні.

Висновки. Всеросійська художньо-промислова виставка 1896 р. в Нижньому Новгороді стала важливою віхою для київських жіночих закладів середньої освіти, які входили до Відомства закладів імператриці Марії. Києво-Фундуклеївська, Києво-Подільська гімназії та Інститут шляхетних дівчат продемонстрували високий рівень підготовки вихованок через ретельно сплановану участь у виставці. Представлені роботи охоплювали широкий спектр умінь учениць у живописі та рукоділлі – від базових технік до складних художніх творів і виробів, що засвідчило серйозну підготовку до заходу, ґрунтовність освітнього процесу в цих закладах. Успішність участі закладів у виставці підтверджується нагородами, комерційним успіхом робіт і подальшими запрошеннями на престижні виставки. Загалом, участь у виставці продемонструвала високий рівень жіночої освіти в Києві та ефективність застосованих педагогічних методик, що здобули визнання на загальноімперському рівні.

Київська гімназія Св. Ольги (Міністерства народної освіти) під час участі у виставці 1896 р., як і більшість подібних закладів, керувалася інструкціями міністерства й акцент робила на показі здібностей та потенціалу учениць і вчителів. Основою презентації стали теоретичні роботи та дослідження. Керівництво презентувало свій освітній осередок як такий, що допомагає вихованкам. Поступово спроможність жіночих шкіл виходила за межі Російської імперії. Ці освітні осередки намагалися показати працездатність і навчально-виховний процес у міжнародному просторі. Держава усіляко сприяла цим намаганням, прагнучи здобути та закріпити свій престиж. Підтвердженням сказаного є участь жіночих шкіл у Всесвітній виставці 1900 р. у Парижі й підготовка до Всесвітньої виставки 1904 р. в Сен-Луї, хоча Київська гімназія Св. Ольги втратила можливість презентувати свій заклад на міжнародній арені, Києво-Фундуклеївська та Києво-Подільська гімназії брали участь у Всесвітній виставці 1900 р. у Парижі згідно з планом, за яким основну увагу було спрямовано на показ діяльності й функціонування обох навчальних осередків. Новацією стала демонстрація санітарного стану та нагород обох шкіл. Також було представлено низку творів мистецтва, рукоділля та навчання.

Спостерігається, незафіксований офіційно, ухил вихованок цих гімназій: учениці Києво-Фундуклеївської жіночої школи показали здібності в рукоділлі, а Києво-Подільської – в образотворчому та прикладному мистецтвах. Низка робіт вихованок пішла на добродійність, що сприяло утвердженню їх позитивного «образу» перед громадськістю. У такій ситуації самопрезентація діяльності освітніх осередків для дівчат набувала світового рівня.

Перспективи подальших досліджень можуть включати: простеження подальшого досвіду участі київських жіночих закладів середньої освіти у міжнародних виставках до

---

⁵⁵ Держархів м. Києва. Ф. 55. Оп. 2. Спр. 285. Арк. 1.

⁵⁶ Ibid. Арк. 4.

Першої світової війни, визначення, наскільки виставкова діяльність впливала на розвиток освітніх програм і методик викладання, вивчення ролі міжнародних виставок у формуванні престижу жіночої освіти загалом.

Iлона Zhovta, Antonina Kizlova

First experience of participation of Kyiv women's secondary educational institutions in state and international exhibitions of the late 19th – early 20th centuries

Abstract: Based on extensive archival materials and published sources, this study examines the participation of Kyiv women's secondary educational institutions in All-Russian and international exhibitions of the late 19th – early 20th centuries. The research focuses on their involvement in the All-Russian Art and Industrial Exhibition of 1896 in Nizhny Novgorod and the 1900 World Exhibition in Paris, through which the evolution of institutions' presentation activities from national to international level is traced. Through detailed analysis of exhibition materials, the study reveals that the Kyiv-Fundukley, Kyiv-Podil gymnasiums, St. Olga's Gymnasium, and the Institute of Noble Maidens demonstrated different approaches to exhibition participation. While the institutions under the Department of Empress Maria's Establishments showcased their students' practical skills in arts and crafts, St. Olga's Gymnasium (under the Ministry of Public Education) focused on presenting theoretical works and research. The exhibited works encompassed various forms of painting and needlework – from basic techniques to complex artistic creations – which testified to the thoroughness of the educational process.

The research highlights how institutions demonstrated a high level of training of their students through carefully planned participation in the exhibition. Also, it shows the success of the schools' participation in the exhibition was confirmed by awards, commercial success of the works and subsequent invitations to prestigious exhibitions. In general, participation in the exhibition demonstrated a high level of women's education in Kyiv and the effectiveness of the pedagogical methods. The papers show a process of establishing positive image by schools in the eyes of the public through international exhibitions which gained recognition at the imperial level. The study also examines how these exhibition activities helped integrate these institutions into the broader social and cultural life of the period.

Keywords: education system, Kyiv, self-presentation, educational institution, transformation, department, ministry